

YENİ BELGELER VE ÇALIŞMALAR IŞIĞINDA DENİZLİ VAK'ASI

Bilal YILDIZ*

ÖZET

1.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin taraf olduğu İttifak Devletleri'nin mağlup olması neticesinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7. Maddesine istinaden İzmir'i işgal ederek Denizli'ye doğru ilerleyen Yunan kuvvetleriyle işbirliğine girmeleri nedeniyle Denizli'deki gayrimüslimler Kuvâ-yı Milliye tarafından tedbir amaçlı olarak Anadolu içlerine tehcir edilmek istenmiştir. Bu tehcir için görevlendirilen efelerin taşkın davranışları neticesinde halkın galeyana gelmesiyle bir-kaç tanesi öldürülmüştür. Bunun üzerine Denizli'yi basan Demirci Mehmet Efe, çoğu masum, halktan 68 kişiyi hunharca katletmiştir. Bu çalışmanın amacı, tarihe Denizli Vak'ası olarak geçen bu üzücü olayın yaşanmasına sebep olan etkenleri ve sonuçlarını, yeni tasnif edilen arşiv belgeleri ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: *Denizli, tehcir, efe, gayrimüslim*

THE DENİZLİ EVENT IN THE LIGHT OF NEW DOCUMENTS AND STUDIES

ABSTRACT

Turkish National forces (Kuvâ-yı Milliye) decided to deport the non muslims living in Denizli to inland areas in Anatolia as a precautionary measure because they were in cooperation with Greek forces, who were advancing towards Denizli. Greek forces had already occupied İzmir pursuant to article 7 of Mondros Ceasefire Agreement which was signed following the defeat of the central powers, which included the otoman State, in World War 1. Therefore, several efes (member of militia forces) were dispatched to Denizli for this purpose. However, some of the efes were killed

* *Öğretim Görevlisi Dr, SDÜ İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü. bilalyildiz@sdu.edu.tr* Bu makale, "Denizli Sancağı'nda Gayrimüslimler (1876-1923)" adıyla SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda yaptığımız Doktora Tezimizde "Gayrimüslimlerin Denizli'den Tehciri ve Denizli Olayı" alt başlığıyla yer alan bölümün genişletilerek ve yeniden gözden geçirilerek müstakil makale haline getirilmiş şeklidir.

by the agitated locals because efes had been treating them inhumanely. As a result, Demirci Mehmet Efe, a famous militia leader, made a raid on the town and brutally killed 68 people (many of whom were believed to be innocent) from among the muslims. This study seeks to bring to light the causes and effects of this tragic event (Denizli Event) in the light of the new archive documents.

Key Words: *Denizli, Relocation, Swashbuckler, Non-muslim.*

GİRİŞ

İstiklâl Harbi'nin yaşandığı dönemi ele alırken o günlerin en acı hadisesi olup, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde büyük bir infial uyandıran ve Denizli Tarihi'nde daha önce benzeri yaşanmamış, çoğu masum 68 Müslüman Türk'ün vahşice öldürüldüğü ve Atatürk'ün Büyük Millet Meclisi'nde, "Denizli'deki muamele-i tedibiye" dediği¹ Denizli Vak'ası'ndan bahsetmemek mümkün değildir. Çünkü bu olay, o günün yöneticilerine ve halkına zor anlar yaşatmakla kalmamış, daha sonraki günlerde de etkisini yöre halkı üzerinde hissettirmiştir.² Yaşanan bu terör olayı, Demirci Mehmet Efe'nin Milli Mücadele'de yapmış olduğu büyük hizmetler içersinde, gereksiz ve cahilce bir intikam duygusuyla icra etmiş olduğu şiddetin bir tezahürü olmuştur. Bu olay, o günlerde Milli Mücadele aleyhinde ayaklanan veya antipati gösterenleri ezmek, tekrarını engellemek için Anadolu'nun değişik yerlerinde bazı müfritler tarafından yapılan, gereksiz terör olaylarının başında gelmiştir.³

Yunan işgalinin ve ileri hareketinin devam ettiği günlerde İzmir'le devamlı irtibatla olan Denizli Rumları, gelişen olayları anında İzmir'deki Rum basınına ve dolayısıyla Yunan işgal kuvvetlerine bildirmişlerdir. Kozmos Gazetesi'ndeki haberi aktaran Âhenk Gazetesi'nde bu durum şöyle belirtilmiştir:

"Buradaki komitacılar Denizli Hıristiyanlarını abluka altına almak için icâb eden tedâbire tevessüle başladılar. Bu maksat üzerine buradan Yunan işgâl-i askeriyyesi altındaki araziye gitmek isteyen Rumları şimendifere binmekten men etmişlerdir. Dün Aydın'a

¹ Sındırgılı Süreyya (S. Örgü Evren), Denizli Vak'ası ve Demirci Mehmet Efe, Sel Yayınları, Hisar Matbaası, İstanbul 1955, s. 7-8; Ahmet Akif Tüten, Millî Mücadelede Denizli, Ahenk Matbaası, İzmir, 1949, s. 48.

² Tahir Kodal, Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938), Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları, Matsa Basımevi, Ankara, 2007, s. 29.

³ Rahmi Apak, İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, AKDYYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 208.

gitmek isteyen çocuk ve kadınları cebren şimendiferden indirmişlerdir.”⁴

Yapılan bu uygulamayla, Denizli'deki Rumların Büyük Menderes'in öteki tarafındaki Yunan Kuvvetlerine bilgi sızdırmalarını önlemek amaçlanmıştır.

Kuvâ-yı Milliye kuvvetleri 30 Haziran 1919 tarihinde Yunan işgal kuvvetlerini Aydın'dan çıkarmışlar ve oradaki Rumları Denizli'ye göndermişlerdir. Ancak, 3 Temmuz 1919'da Yunanlılar daha büyük kuvvetlerle saldırarak tekrar Aydın'ı ele geçirmişlerdir.⁵ Bu olaydan sonra Kuvâ-yı Milliye, 20 Temmuz 1919 tarihinde⁶ Aydın-Nazilli arasında bir nahiyeye olan Köşk Cephesini kurmuştur. Aydın ve çevresi Kuvâ-yı Milliye Umum Komutanlığı karargâhı Nazilli'de olup, Umum Komutan da Demirci Mehmet Efe'dir.⁷ 57. Tümen komutanı Erkân-ı Harb Albayı Şefik Bey de çok zayıf olan kuvvetleriyle Demirci ile birlikte olup, adeta onun emrinde gibi çalışmıştır. Ancak bir yıl öncesine göre daha hazırlıklı ve donanımlı olan bu kuvvetler,⁸ 24 Haziran 1920 tarihinde Yunan işgal kuvvetlerinin çok güçlü ve teçhizatlı birlikleri karşısında bozulmuş ve Köşk Cephesi düşmüştür. Bunun sonucunda Nazilli'deki Rumlar Denizli'ye tehcir edilmişlerdir.⁹ Esasında bu tehcir olayının perde arkasında başka olayların da var olduğu görülmektedir. Şöyle ki, bir ara Köşk Karargâhı'ndan Heyet-i Merkeziye'ye uğramak için Nazilli'ye gelen Demirci Efe'ye, Heyet-i Merkeziye üyesi Giritli İsmail Hakkı Bey, merkeze gelmemesini söylemiştir. Demirci Efe sebebini sorunca da, ne olduğunu anlamadıkları bazı şüpheli durumlar olduğunu, Bekçi Atçalı Selim Efendi'nin geceleyin binanın damında iki üç karaltının dolaştığını belirttiğini ve bu nedenle de bazı endişelerinin olduğunu dile getirmiştir.¹⁰ Yapılan inceleme sonunda çatıda Demirci Efe'ye suikast yapma hazırlığında iki Rum yakalanmış ve bunların sorgusu sonunda 20 Rumun daha bu işte beraber olduğu ortaya çıkmıştır.¹¹ Köşk Karargâhı'nda kurulan Harp Divanı'ndaki yargılama neticesinde bu 22

⁴ Âhenk Gazetesi, Aded, 7106, 19 Ramazan 1337/18 Haziran 1919, s. 2.

⁵ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s.9.

⁶ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s.5.

⁷ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 8.

⁸ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 9.

⁹ Haluk Şemsioğlu (Haz.), 20. Yüzyıl Başlarında Denizli, HM Matbaacılık, Denizli, 2004, s. 10.

¹⁰ Demokrat İzmir Gazetesi, “Oğlu'nun, Kardeşinin, Yaşayan Zeybeklerin Anlattıklarına Göre Demirci Efe, Cepkenliler,” Naci Sadullah Danış, 10 Ocak 1971, Tefrika No: 72, s. 4; Ayrıca bkz., M. Şefik Aker, 57 nci Tümen ve Aydın Millî Mücadelesi (1918-1920), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s. 446.

¹¹ Demokrat İzmir, 11 Ocak 1971, Tefrika No: 73, s. 4.

kişi kurşuna dizilmiştir.¹² Nazilli Kuvâ-yı Milliye İnzibat Kumandanı Dokuzun Hasan Hüseyin Efe'nin Nazilli'de arattığı evlerden de üç yüzden fazla mavzerle üç binden fazla mermi ve bol miktarda bomba bulunmuştur. Uzun süre istişarelerden sonra Albay Refet Bey'in görüşü kabul edilerek Nazilli ve havalisindeki (Umurlulu, Köşklü, Sultan Hisarlı ve Atcalı¹³) Rumların tamamı, üç beş gün içinde Denizli'ye sürülmüşlerdir.¹⁴

Prensip olarak Milli Mücadele devam ederken, hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin bir yerden başka bir yere izinsiz gitmeleri Kuvâ-yı Milliye yöneticilerince hoş karşılanmamıştır. Bunun nedeni de Yunan işgal kuvvetlerinin girdikleri yerlerde boş yerleşim yerleriyle karşılaşmamalarıdır. Çünkü Venizelos, Yunanistan'dan ve Yunan adalarından göçmenler getirerek Batı Anadolu'da nüfus yoğunluğunu Rumlar lehine değiştirmek düşüncesindedir. Yerleşim yerleri boşaltılınca bu onlara istediği fırsatı vermiş olacaktır. Demirci Mehmet Efe, 7 Haziran 1920 tarihli Umum Kumandan imzasıyla Umum Heyet-i Milliye'lere "Mühim ve Müsta'celdir" notu ile gönderdiği, hem Müslümanların hem de Hıristiyanların kendisinden izinsiz başka bir yere gitmelerine izin verilmemesini istediği telgrafta şunları belirtmiştir:

"Müslümanlar'ın buradan müsaade almaksızın dâhilde ve gerekse hârice seyahat etmeleri taht-ı memnûiyye alınmış idi. Bazı mahaller hükümetlerince bunlara [seyahat] vesika[sı] verilmekte olduğunu haber aldım. Kat'iyen doğru olmayan bu hususu ehemmiyetle nazarı dikkate alınız. Hükümetçe müsâade edilse bile hiçbir Hıristiyan'ın benden izinsiz mahall-i âhara gitmesine müsâade etmeyiniz ve bana ma'lûmât veriniz. Keyfiyet hükümetlerine yazılmıştır. Teşrik-i mesâi ederek memlekete muzır netâyiç tevlid edecek bu gibi harekâta müsâade edilme[me]sini ricâ ederim.

Bu telgrafın altına 8 gün sonraya tarihli bir ekleme yapılır ve denilir ki;

Câlib-i dikkattir. Dünkü Rumlar'a kim me'zuniyet verdiğinin tahkikiyle tarafıma bildirilmesini tekrar ricâ ederim. 15 Haziran 1920

Kaymakamlığa ve nevâhiye ta'mîm edilecek."¹⁵

Ancak olaylar istenildiği şekilde gelişmez ve 24 Haziran 1920 tarihinde Köşk Cephesi'nin düşmesinden sonra, Temmuz başından itibaren

¹² Demokrat İzmir, 12 Ocak 1971, Tefrika No: 74, s. 4.

¹³ Celâl Bayar, Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş VIII, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 4.

¹⁴ Demokrat İzmir, 13 Ocak 1971, Tefrika No: 75, s. 4

¹⁵ Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, K:1, G: 6, B: 6001

Denizli'deki Hıristiyan sayısı artmaya başlamıştır. Nazilli'nin yanı sıra Aydın, Atça,¹⁶ Umurlu, Sultanhisar ve Köşk Rumları da Rum Mahallesi'ne ve kiliselere yığılmıştır.¹⁷ Menderes Cephesi'ne yakın olduğu için, Yunan kuvvetleri ile işbirliği yapmalarını engellemek amacıyla Sarayköy Rumları da Burdur ve Isparta'ya gönderilmiştir.¹⁸ Rumların Denizli'de birden bire çoğalması, daha önce İtalyan işgali altındaki Antalya'da kaynayan fesat ve ihanet kazanımının Denizli'ye taşınmasına sebep olmuştur. Albay Bekir Sami Bey'in daha önce zeybeklerle Antalya'ya yaptığı bir seyahatte oradaki hainlere gözdağı vermesiyle Antalya'daki hainler sinmişlerdir. Ancak, Rumlar'ın birden bire çoğalması ile Denizli âdeta ihanetin merkezi haline gelmiştir. Antalya'da barınamayacağını anlayan her fesatçı, her hain Denizli'ye gelmeye başlamıştır. Denizli'de bu durumdan şikâyetçi olanların yanında, bu vaziyetten son derece memnun olanlar da vardır. Eşraftan, çıkarlarını İstanbul Hükümeti'nden yana olmakta bulanlar Denizli'de buluşmuşlardır.¹⁹

Tehcir sırasında 11 yaşında olan 1909 doğumlu Yohannis Dimitoğlu, kendisiyle yapılan bir görüşmede Denizli'de o günlerde, on bin kadar Rum'un varlığından bahsetmiştir.²⁰ Ancak bu rakama ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Denizli kaza merkezinin ayrıntılı nüfusunu veren 1896 tarihli bir arşiv belgesine göre, Denizli'de 11.931 müslüman 2.223 Rum ve Ermeni yaşamaktadır.²¹ Şu kesin ki, çevreden Denizli'ye gönderilen Rumlarla sayıları bir hayli artmıştır ancak, hiçbir zaman on bine yaklaşması mümkün değildir. Çünkü Denizli, o günlerde bir anda bu kadar ani nüfus artışı mesken ve ekonomik olarak kaldırarak durumda değildir.

Zeybeklerin şerlerinden korkan Yunan zenginleri de samimi oldukları zengin Müslüman eşrafın konaklarına sığınmışlardır.²² Bu şekilde akıllarınca can ve mal kurtarma işi zenginler arasında karşılıklı olacaktır. Yunan Ordusu gelinceye kadar Denizlili zengin Müslümanlar, Rum zenginlerini Kuvâ-yı Milliyeciler'den ve zeybeklerden koruyacaklar, ondan sonra da Müslüman zenginleri Yunan Ordusu'nun zulmünden korumak Rum zenginlerine düşecekti.²³ Aynı günlerde Köşk Cephesi'nin çöküp düşman eline düşmesi Denizli'de büyük bir heyecana sebep olmuş²⁴ ve bunun üzerine Demirci Efe karargâhını Goncalı'ya kurmuştur. Ancak, Denizlililer

¹⁶ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 32.

¹⁷ Şemsioğlu, a.g.e., s. 10; Tütenk, a.g.e., s. 42.

¹⁸ Aker, a.g.e., s. 454.

¹⁹ Demokrat İzmir, 13 Ocak 1971, Tefrika No: 75, s. 4.

²⁰ Kemal Yalçın, Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları, Birzamanlar Yayıncılık, 9. Baskı, İstanbul, 2008, s. 315.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y..EE..KP.. 6/593. 1314 C 17/23 Kasım 1896.

²² Demokrat İzmir, 14 Ocak 1971, Tefrika No: 76, s. 4.

²³ Demokrat İzmir, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4.

²⁴ Demokrat İzmir, 13 Ocak 1971, Tefrika No: 75, s. 4.

Köşk'ten sonra yeni bir cephe kurulduğundan habersiz olduğu için Padişahçılarla Kuvâ-yı Milliyeciler arasındaki gizli sürtüşme birden su yüzüne çıkmıştır. Padişahçılara göre, Köşk Cephesi'nin yıkılmasıyla adına Kuvâ-yı Milliye denilen balon artık sönmüştür. Yunan Ordusu'nun Denizli'ye girmesi artık birkaç saatlik bir olaydır. Yunan Ordusu bütün Denizli'yi kılıçtan geçirse buna karşı çıkacak hiç kimse yoktur. Bu durumda yapılabilecek en akıllıca ve doğru hareket yerli Rumlarla bir olmaktır. Fakat zeybekler yerli Rumları tedirgin ederek Denizlileri bu son kurtuluş ümidinden mahrum bırakmışlardır.²⁵

1. TEHCİR SÜRECİNİN BAŞLAMASI

2 Temmuz 1920 tarihinde Yunan işgal kuvvetlerinin Sarayköy'e yaklaşması üzerine Denizli'de panik havası iyice artmıştır. Köşk, Sultanhisar ve Nazilli'den Türklerle birlikte Rumların da Denizli merkezine ilerlemeleriyle²⁶ 5 Temmuz 1920 günü Denizli'de Heyet-i Milliye asayışı sağlamada oldukça zorlanmıştır. Aynı gün Denizli yerli Rumları, Yunan askerlerini karşılamak için Yunan bayrakları hazırlamışlar ve halka “korkmayın, biz sizi kurtarıyoruz” gibi alaylı sözler sarf etmeye başlamıştır. Bu taşkınlık üzerine Denizli Heyet-i Milliye Reisi Müftü Ahmet Hulusi Efendi, halkın ısrarlı isteği üzerine, o sırada Goncalı'da bulunan Demirci Mehmet Efe'yi telgraf makinesi başına çağırması²⁷ ve kendisine şu sözleri söylemiştir:

- “Efe oğlum,

Denizli'de Rumlar mühim bir ekseriyet teşkil etti. Geçen sene İslâmlar aleyhine Yunanlılarla beraber bunlar facialar işlemişlerdir.²⁸ Şu halde Denizli'de kalan İslâmlar ve cephe tehlikede kalacaktır. Hiç olmazsa Rum erkeklerinin Denizli'den kaldırılarak dâhile sevkini İslâm ahali adına rica ederim.”²⁹

²⁵ Demokrat İzmir, 14 Ocak 1971, Tefrika No: 76, s. 4.

²⁶ Tahir Kodal, “Millî Mücadele'de Denizli ve Önemi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XIV, Sayı 42, Kasım 1998, s. 1041.

²⁷ Aker, a.g.e., s. 454'de, Demirci'nin yerine Denizlili Yüzbaşı Şükrü makine başına gider, demiştir.

²⁸ Bu faciaların neler olduğu belirtilmemiş ve tespit de edilememiştir. Belki de, İzmir'in işgalinden sonra yerli Rumların Yunan işgal kuvvetleri ile birlik olup Müslüman Türk halkına değişik yerlerde yapmış oldukları mezalim kastedilmiş olabilir.

²⁹ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 33 ve 57; Aker, a.g.e., s. 454 ve Tarhan Toker, Kuvayı Milliye ve Milli Mücadelede Denizli, m.a.y., Denizli 1983, s. 75; M. Halûk Müftüler, Milli Mücadele'de Dedem Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi (1861-1931), Ankara, 1995, s. 51; Tütenk, a.g.e., s. 42'de aynı telgraf farklı ifadelerle aynı mealde yazılmıştır.

Yunanlıların Menderes'i geçip Denizli'ye ilerlemeleri durumunda Denizli ve Honaz'daki Rumların ayaklanarak halka türlü fenalığı yapacak olmaları Müftü Efendi'yi haklı olarak düşündürmüştür. İlk önlem olarak Denizli'deki Hristiyanların din adamlarını ve ileri gelenlerini Heyet-i Milliye dairesine çağırılmış ve "Herhangi bir kötü yola sapmamaları, birer vatandaş gibi hareket ederlerse kendilerinin de her türlü fenalıktan korunacaklarını" söylemiştir. Ancak, verdikleri sözlere güvenemediği için Denizli'den uzaklaştırılmalarının daha uygun olacağı kanaatini beslemiştir.³⁰

Bunun üzerine Goncalı'daki karargâhında bulunan Demirci Efe'ye farklı bir kaynakta aşağıdaki telgrafi gönderdiği belirtilmiştir:

—“Oğlum! Yunanlılar bizim tarafa ilerlemek girişiminde bulunursa yerli Rumların arkadan bizi vurmalarından korkuyorum. Bu maksatla, bunların Dinar taraflarına gönderilmelerinin uygun olacağı kanaatindeyim. Bu iş için trende bir katar tahsis et, lokomotif için gerekli odunu ben temin ederim.³¹ Bunları zaman geçirmeden sevk edelim, der.

Buna karşılık Demirci Efe:

—Baba! Bu işi halletmek üzere bir müfreze göndereyim. Siz üzülmeyin, cevabını verir.

Müftü Efendi:

—Sizin göndereceğiniz müfreze belki bazı aksaklıklar yapar. Treni verirsen, biz bu işi sessiz sedasız hallederiz, dediyse de meram anlatamaz. Bunun üzerine;

—Peki oğlum, bu işi sen hallet, deyip muhabereyi keser.”³²

Görüldüğü üzere Müftü Efendi'nin, zeybekler ve efeler hakkında da bazı endişeleri vardır ve bu endişeleri ileride görüleceği üzere en vahim bir şekilde yaşanmıştır.

İlerleyen Yunan Ordusu'ndan cesaret alacaklarından, suçüstü yakalanan kötü hadiselerden ve müteaddit araştırmalarda elde edilen sonuçtan sonra Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin verdiği bu karar, çok yerinde bir karar olmuştur.³³ Rum ve Ermeni erkeklerinden onbeş yaşına kadar küçükler, ihtiyarlar, sakatlar hariç eli silah tutanların trenlerle Eğirdir'e

³⁰ Toker, a.g.e., s. 91; Lütfü Müftüler, Milli Mücadelede (Aydın Cephesinin Kurucusu) Denizli Heyeti Milliyesi, Türk Dili Basımevi, Balıkesir, 1947, s. 22.

³¹ O günlerde kömür olmadığından lokomotifler odunla çalıştırılmıştır.

³² Lütfü Müftüler, a.g.e., s. 23; Toker, a.g.e., s. 91. Tarhan Toker'in eserinde iki değişik telgraf metni bulunmaktadır.

³³ Şemsioğlu, a.g.e., s. 11.

gönderilmeleri tümen kumandanlığınca da uygun görülerek kararlaştırılmıştır.³⁴

Bu telgrafın duyulması üzerine Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Kuvâ-yı Milliye düşmanlarının hedefi haline gelmiştir. Kendisine, eğer Yunanlılar gelirse seni elimizle teslim ederiz, buradan gitmeye bak denmiştir.³⁵ Bunun üzerine ailesini yanına alarak Tavas'a gitmek zorunda kalmış ve Demirci Mehmet Efe'den izin istemiştir. Demirci Efe, Müftünün isteğini uygun bulmuş ve Tavas'a gitmesine izin vermiştir. Bunun üzerine Müftü Efendi, 6 Temmuz 1920 günü yanına yetim çocukları ve aile bireylerini alarak Tavas'a gitmiştir. Aynı gün Heyet-i Milliye'ye mensup birçok kişi ile milli polis ve jandarmalar da Tavas'a gitmek için yola çıkmıştır. Bunların yanı sıra ağır ceza hâkimi, tahrirat müdürü, muhasebe müdürü de yaya olarak Tavas'a kaçmıştır.³⁶

Bu olaylardan önce Mutasarrıf Faik (Öztrak) Bey, Demirci'nin idarî işlerine karışması ve aralarında meydana gelen bir olaydan dolayı Demirci'nin kendisini tehdit etmesi üzerine 19 Mayıs 1920'de Ankara'ya gitmiştir.³⁷

5 Temmuz 1920 günü şehirdeki un fabrikalarını Yunan askerleri geldiği zaman faydalanamaları için, tahrip etmek üzere tedbirler alınmıştır. Günde 300 çuval un çıkaran Pandazoplu fabrikasının aletlerinin bir kısmı söktürülüp Isparta ve Eğirdir'e gönderilmiştir.³⁸ Ancak ileride de görüleceği üzere, Pandozoplu fabrikasının tamamı sökülmemiştir. Çünkü zaman zaman Pandozoplu fabrikasının sökülmesi ve taşınması ile ilgili ATASE belgelerinde yazışmalar devam etmiştir.

5 Temmuz günü Denizli'de idare ve Heyet-i Milliye dağılma emareleri baş gösterince Belediye Reisi Hacı Tefik Bey, şehirdeki Müslüman ve Hıristiyanların ileri gelenlerinden bazılarını Belediye dairesinde toplantıya çağırmıştır.³⁹ Rumlar'dan temsilci olarak Kostı ve Kunduracı Bandol hazır bulunmuştur.⁴⁰ Bu toplantıya yaklaşık 60 kişi katılmıştır.⁴¹ Toplantıda önce Rum erkeklerinin tehcir meselesi münakaşa edilmiş, tehcir yapıldığı ve Yunan işgal kuvvetleri Denizli'ye geldiği takdirde, Türklere yapacakları işkence ve kötü muamele tartışılmıştır. Hatta

³⁴ Bayar, a.g.e., c. VIII, s. 6.

³⁵ Lütü Müftüler, a.g.e., s. 24; Bayar, a.g.e., c. VIII, s. 6.

³⁶ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 33-34.

³⁷ Ethem Peker, "Milli Mücadele Yıllarında Denizli ve Civarındaki Kuvâ-yı Milliye Faaliyetleri", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Denizli, 1998, s. 94.

³⁸ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 33; Toker, a.g.e., s. 75; Tütenk, a.g.e., s. 42.

³⁹ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 34; Tütenk, a.g.e., s. 42.

⁴⁰ Şemsioğlu, a.g.e., s. 11.

⁴¹ Aker, a.g.e., s. 473.

daha da ileri gidilerek, Denizli'yi Yunan askerleri işgal ettiği takdirde, Ankara'da Milli Hükümetin yeni kurulduğu ve yardıma gelecek ordusunun olmadığı, İstanbul hükümetinin bu işgale seyirci kalacağı, komşu vilayetlerin de yardıma koşacak durumda olmadıkları, bu nedenle şehri Yunan vahşetine terk etmektense şehrin akıbeti üzerine Antalya'daki İtalyan Kumandanı'nın dikkatini çekmeyi toplantıda bulunanlardan Müderris Esat Efendi, Belediye Reisi Hacı Tevfik Efendi, eşraftan Saraçoğlu Salih ve Gıyas Efendiler bir fikir olarak teklif etmişlerdir. Ancak Komiser Hamdi Efendi'nin müdahale etmesiyle herhangi bir teşebbüse geçilmemiştir. Sonuçta şehrin idaresi ve asayışı için "Hicret Etmeyeceklerin Hukukunu Müdafaa Cemiyeti"⁴² kurulmuştur. Cemiyeti yönetecek heyetin başkanlığına ve mutasarrıf vekilliğine hâkimlikten azledilmiş olan Kahraman Seyfi Efendi getirilmiştir. Yeni kurulan cemiyette, başkandan sonra 8 üye daha görev almıştır.⁴³ Denizli Vak'ası'ndan iki gün önce göreve gelen bu kişi yaşlı ve aciz bir kadıdır.⁴⁴ Bu heyete, Mülkî İdareye Yardım Heyeti adı verilir. Aslen Menteşe Mutasarrıfı olduğu halde durumun öneminden dolayı kısa bir zaman için Denizli Mutasarrıf Vekilliği görevini yürüten Müştak Bey'i küçük düşürücü sözler söylenmesi üzerine Müştak Bey, Denizli'de mutasarrıf vekilliği yapmaktan çekinmiş ve görevli olduğu Muğla'ya gitmiştir.⁴⁵ Onun gitmesi üzerine yukarıda da belirtildiği gibi, daha önce görevinden azledilmiş olan Denizli Kadısı Kahraman Seyfi Efendi Denizli mutasarrıf vekili olmuştur.⁴⁶ Bu cemiyet, otorite boşluğunda hiç kimseye söz geçirecek gücü olmayan bir "Hükümet-i Muvakkate" gibidir.⁴⁷ Goncalı'da bulunan Demirci'nin ve Tümen komutanının bu heyetten haberi yoktur.⁴⁸

Kuvâ-yı Milliye'nin Denizli'deki temel direği olan Müftü Efendi'nin Tavas'a gitmesinin yanı sıra Denizli Mutasarrıf Vekili Müştak Lütfi Bey'in, Denizli Jandarma Kumandanı ve Polis Müdürünün de Muğla'ya gitmesiyle Denizli yöneticisiz, başsız ve kimsesiz kalmıştır.⁴⁹

⁴² Nuri Köstüklü, Millî Mücâdele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, Semih Ofset, Ankara, 1999, s. 157'de, bu heyetin adı "Hicret Etmeyecek Halkın Hukukunu Muhafaza İçin Hükûmete Müzâheret Heyeti" olarak geçmiştir.

⁴³ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s.34; Toker, a.g.e., s. 75-76.

⁴⁴ Köstüklü, a.g.e., s. 183. Bayar, a.g.e., s. 4'te, bu kişinin olaydan iki gün önce Denizli'ye geldiği belirtmiştir. Bu bilgi başka kaynaklar tarafından doğrulanmamıştır. Kaldı ki bir şehre iki gün önce gelen hiç kimse, böyle hassas bir dönemde öne geçmez ve geçirilmez.

⁴⁵ Aker, a.g.e., s. 473.

⁴⁶ Aker, a.g.e., s. 472.

⁴⁷ Demokrat İzmir, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4.

⁴⁸ Aker, a.g.e., s. 457.

⁴⁹ Demokrat İzmir, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4.

Aslında, Denizli’de Yunan işgalini çok yakın bir emrivaki olarak görenlerin orada kurdukları bir “Hükümet-i Muvakkate” mahiyetindeki bu hareket ve teşebbüsün gerçek sebebi, işgale uğrayacak şehri ve ahaliyi korumak ve korkudan kaynaklanmıştır. Gerek işgal öncesi Rumların ve gerekse işgalden sonra Müslüman halkın haklarını korumak için kurulduğu aşikâr olan bu cemiyetin kurulduktan sonraki ilk icraatı Duyûn-ı Umûmiye kasasındaki paralara el koyarak memurlara; Mal Sandığı’ndan da emeklilere, dullara ve yetimlere ikişer maaş miktarı para dağıtmak olmuştur.⁵⁰ Bu şekilde halkın büyük bir kesimi rahatlatılmış ve işgal vukuunda bu paraların Yunan işgal kuvvetlerinin eline geçmesi önlenmiştir.

Rum erkeklerinin sürüleceği haberi, Rumlar arasında bir bomba etkisi yapmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi Rum zenginlerinin yanı sıra, normal Rum vatandaşlarından da birçokları, en sık konuştuğu ve korumasından emin olduğu Türkler’den kendilerini saklamalarını istemişlerdir.⁵¹

Demirci Mehmet Efe, Rum ve Ermeni erkeklerinin toplatılması işine önce Yüzbaşı Rıfat ve Teğmen Fazıl Efendileri memur etmiş ve Denizli’ye göndermiştir.⁵² Bu görevliler Denizli hükümet konağına giderek vazifelerini söylemişler ancak hükümet konağında yerli halktan birkaç kişi, Yüzbaşı Rıfat’a, Rumların nakli halinde, Yunanlar Denizli’ye girdiklerinde göç etmeyen Müslüman halka zulmedeceklerini, bu nedenle nakil işinden vazgeçilmesini ve Rumların Denizli’de bırakılmalarını talep etmişlerdir. Bunun üzerine Denizli mutasarrıf vekili ve Yüzbaşı Rıfat, Demirci’ye, Denizli’de polis ve jandarmanın aileleriyle göç ettiklerinden idarenin Rumları toplamak ve sevk etmek için kuvveti olmadığını telgrafla bildirmişler,⁵³ bu nedenle tehcir etme düşüncesinden vazgeçilmesini teklif etmişlerdir.⁵⁴

Bu telgraf üzerine Demirci Efe, hem Rumların ve Ermenilerin hem de Pandozoplu’ya ait fabrikanın deposundaki unların Dinar ve Isparta’ya

⁵⁰ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 35-36; Tütenk, a.g.e., s. 43.

⁵¹ Şemsioğlu, a.g.e., s. 1.

⁵² Şemsioğlu, a.g.e., s. 11. Ancak Demokrat İzmir, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4’de Demirci Mehmet Efe’nin Denizli’ye önce sadece subayları değil; kırk kızanla Sökeli Ali Efe ve onun emrinde on neferiyle Refet Bey’i gönderdiği ifade edilmiştir. Biz bu konuda yukarıdaki açıklamayı daha uygun buluyoruz. Bayar, a.g.e., s. 6’da ise, Tümen kumandanının Dinar’dan getirttiği 12 jandarmayı Teğmen Şevki Efendi kumandasında yukarıdakilerle birlikte Denizli’ye gönderdiğini belirtmiştir.

⁵³ Aker, a.g.e., s. 455.

⁵⁴ Bayram Bayraktar, “Millî Mücadele’de Denizli Olayı” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt VIII, Sayı 22, Kasım 1991, s. 146.

gönderilmesi işini,⁵⁵ Sökeli Ali Efe'ye havale etmiştir. Sökeli Ali Efe, zeybeklerden ve milislerden oluşan 40 kişilik milli müfrezeyle⁵⁶ 6 Temmuz sabahı Denizli'ye gelmiştir.⁵⁷ Maarif Hanı'nı karargâh yapan Sökeli Ali Efe, biraz sonra da Hıristiyan mahallesini kuşatarak Rum⁵⁸ ve Ermeni⁵⁹ erkeklerini toplamaya başlamıştır.

Tehcir kararının uygulanabilmesi için trenler hazırlanmış ve bu işlemin emniyet ve intizam içinde yapılması için işletme müdürü Eşref, askerî hat komiseri Teğmen Kemal Beylere gerekli talimatlar verilmiştir. Eğirdir'de de aynı emniyet ve düzenin sağlanması için mahallî idarecilere bilgi verilmiştir.⁶⁰

Gayrimüslimlerin içinden tehcir kâfilesine katılmamak için ormanların izbe, ücra yerlerine ve hatta gayrimeskûn damların içine saklanmağa yeltenenler bile olmuştur. Tabak Hacı Enseli oğlu Hafız Ahmet Usta, Değirmenci Avariko'nun Uçancıbaşı Palamut Değirmeni'nde, palamut ve kabuk yığınları arasında gizlendiğini görmüş ve polislere ihbar etmiştir. Bunun üzerine Avariko'nun dört kız kardeşi, yanına giderek saklandığı yerden çıkarmışlar ve istasyondaki tehcir kâfilesine katılmaya mecbur etmişlerdir.⁶¹

Sökeli bu işle uğraştığı sırada Hükûmet-i Muvakkate üyelerinden⁶² Müderris Esat Efendi ve Gıyasi Beyler, Sökeli'ye giderek "Rum ve Ermeni erkeklerinin sevk işinin durdurulmasını,⁶³ yoksa Rumların tehciri durumunda Yunanlılar Denizli'ye girdiklerinde başka yerlerde yaptıkları gibi Türk ahaliye zulüm yapacaklarını ve şehri yakacaklarını" dile getirmişler, ancak Sökeli onları dinlememiştir. Bütün bunlar boşa çıkınca toplanan muhacir (daha önce Aydın ve Nazilli gibi yerlerden Denizli'ye göç ettirilen) ve yerli Rum ve Ermeni erkeklerinden bir kısmı 6-7 Temmuz günleri⁶⁴ isterlerse aileleri de yanlarında olmak üzere⁶⁵ trenle Eğirdir'e, oradan da Eğirdir

⁵⁵ Taylan Sorgun, İmparatorluk, İttihat ve Terakki, Cumhuriyet "1902-1938 Üç Devrin Galerisi" İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor), Kamer Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s. 254.

⁵⁶ Aker, a.g.e., s. 455.

⁵⁷ Yeni Sabah Gazetesi, "Beni Nasıl Kestiler?", Zeynel Besim Sun, 19 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 1, s. 5.

⁵⁸ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 36; Tütenk, a.g.e., s. 43.

⁵⁹ Şemsioğlu, a.g.e., s. 11.

⁶⁰ Bayar, a.g.e., s. 6.

⁶¹ Şemsioğlu, a.g.e., s. 1.

⁶² Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 36.

⁶³ Şemsioğlu, a.g.e., s. 11.

⁶⁴ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 36; Aker, a.g.e., s. 456; Toker, a.g.e., s. 76; Tütenk, a.g.e., s. 43;

⁶⁵ Bayar, a.g.e., s. 7,

Gölü'ndeki Nis Adası'na⁶⁶ sevk edilmişlerdir.⁶⁷ Nuri Köstüklü çalışmasında, efelerin kadın ve erkekleri 6 Temmuz'da istasyona topladıklarını, aynı gün erkekleri, bir gün sonra da kadın ve çocukları Eğirdir'e gönderdiklerini belirtmiştir.⁶⁸ Honaz'daki Rumlar'dan da bir kısmı Denizli'ye getirilip bu sürgün kafilesine katılmıştır.⁶⁹ Bu ilk sürgünde 16 yaşından büyük erkekler gönderilmiştir.⁷⁰ İsteyenlerin ailelerini de yanlarında götürmelerine izin verilmiş ve Yunanlıların çekilmesi halinde Denizli'ye çevrilmeleri söylenmiştir. Ancak bu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.⁷¹ Yetişkin erkekler sürgüne gönderildikten sonra geride kalanlar için hayat şartları daha çok kötüleşmiştir. Çeteler ve başıbozuklar baskın yapıp soygun yapmışlar ve karşı koyanları da öldürmüşlerdir. Çeteler gayrimüslim evlerini yağmaladıktan sonra köylüler gelmişler, bir de onlar yağmalamışlardır.⁷² Denizli Askerlik Şubesi Başkanı Albay⁷³ Tevfik Bey, 7 Temmuz günü 12. Kolordu Komutanına yazdığı şifrede, tehcirle ilgili bilgi verdikten sonra, efelerin davranışlarının ve Hıristiyanların bu şekilde sevklerinin Müslüman ahaliyi rahatsız ettiğini ve genel bir heyecan sebep olabileceğini belirtmiştir.⁷⁴

7 Temmuz günü⁷⁵ Albay Tevfik Bey, telgrafla Demirci'ye çok yanlış yaptığı, Yunan Ordusu yaklaşmışken yerli Rumların damarına basmanın faydası olmayacağını, efeleri ve kızanları geri çekmezse fena olaylar çıkabileceğini ve kendisinin sorumluluk kabul etmeyeceğini,⁷⁶ diğer cephelerde böyle bir muamele yapılmadığını belirterek bu sürülme işine son verilmesini Demirci Efe'den rica etmiştir.⁷⁷ Yine Tevfik Bey aynı gün Kalem Reisi Tevfik imzasıyla Konya'daki 12. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği "acele" notlu telgrafta;

Muhâceret devam ediyor. Me'mûrîn-i hükümet men' etmiyor. Mille-i gayr-i müslimenin tehçîri İslâmların da muhâceretine sebab-i kat'î teşkîl etmektedir. Binâen aleyh olacak muâmelenin emr-i iş'ârî"⁷⁸ demiştir.

⁶⁶ Şemsioğlu, a.g.e., s. 11'de 6-7 Temmuz gecesi şeklinde belirtmiştir.

⁶⁷ Şimdiki adı, Yeşil Ada.

⁶⁸ Köstüklü, a.g.e., s. 177.

⁶⁹ Yalçın, a.g.e., s. 316.

⁷⁰ Aker, a.g.e., s. 454'de; 15 yaşından itibaren ihtiyarlar, maluller, küçükler hariç olmak üzere eli silah tutabilecek olanlar şeklinde belirtilmiştir.

⁷¹ Aker, a.g.e., s. 455.

⁷² Yalçın, a.g.e., s. 315.

⁷³ Ahz-ı Asker Kalem Reisi Miralay

⁷⁴ Köstüklü, a.g.e., s. 177.

⁷⁵ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 36.

⁷⁶ Demokrat İzmir, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4; Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 36.

⁷⁷ Aker, a.g.e., 456.

⁷⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi İstiklal Harbi Koleksiyonu, K.833, G.32, B.32-2.

Bu telgraftan anlaşıldığına göre, gayrimüslimlerin tehcirinden sonra Yunan işgal kuvvetlerinin Denizli'ye gelmesi durumunda olacaklardan korkan Müslüman halk da göç etmeye başlamıştır.

Rumlar'ın toplanması esnasında bazı olumsuzluklar yaşanmıştır. 7-8 Temmuz gecesi Kilisli⁷⁹ Murat Bey'in kızanları Hristiyan Mahallesi'nde sarkıntılık yapmıştır. Sökeli'nin kendisi⁸⁰ ve kızanlarından bazıları da, Çaybaşı Mahallesi'ndeki bazı Müslüman evlerini soymuştur. Mahallelere dağılan Sökeli'nin adamları, düşman geliyor tehditleri ile halkı şehri boşaltmaya zorlamıştır.⁸¹ Ayrıca münadiler çıkararak "düşman Honaz Nahiyesi'ne girdi, Denizli'yi arkadan sardı, içeriye girmek üzeredir, halk başının çaresine baksın" şeklindeki ifadelerle halkı korkutan Sökeli ve kızanları⁸² Çamlık'ta pusuya yatarak Tavas'a kaçan halkın bir kısmını soymuştur. O dönemde Tavas yolu, Çamlık'tan geçmektedir. Ayrıca, Sökeli'nin kızanlarından bir kısmı da şehirde kalan halkın yükte hafif, kıymette ağır mallarını ve ziynet eşyalarını alıp Tavas'a kaçmaları ve bu vesile ile Çamlık'ta bekleyen Sökeli tarafından soyulmaları için Yunanlıların o gece Çal tarafından Denizli'ye gelecekları yalan haberini mahalle aralarında yaymıştır. O gece sabah saat altıya doğru Albay Tevfik Bey, "Burada bulunan zeybekler halkın malına ve ırzına tecavüz ediyorlar. Bir hadisenin çıkacağından korkuyorum"⁸³ diyerek Demirci'ye telgraf çekmiştir. Ardından yarım saat geçmeden⁸⁴ Mutasarrıf Vekili Kahraman Seyfi Bey ve sekiz arkadaşı Demirci'ye gönderdikleri telgrafta "Buraya gönderdiğiniz zeybekler halkın malına ve ırzına tecavüz etmekte olduklarından vukua gelecek müessif hadisenin size raci olacağını beyan ediyoruz" demişlerdir.⁸⁵

8 Temmuz sabahı telgrafhaneye Kahraman Seyfi Bey ve Albay Tevfik Bey gelmişler ve orada bulunan halktan biri, "Memlekette polis, jandarma yok, ne yapacağız?" diye sorması üzerine; Kahraman Seyfi Bey, "Ahval inkişaf edinceye kadar herkes mahallesini korusun, Hristiyan Mahalleye de komşu mahalle baksın" demiştir. Bu şekilde Hristiyanların can ve mal güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Denizli'den aldığı telgraflardan dolayı canı sıkılan Demirci, Sökeli Ali Efe'yi telgraf başına çağırmıştır. Telgraf müdürü Süreyya Efendi, Demirci'nin emrini Çamlık'ta

⁷⁹ Aker, a.g.e., s. 458 ve 480'de, Ödemişli Murat Çetesi denilmiştir. Ayrıca soygunu, istasyonda birkaç Rum kadını bir binanın avlusuna ya da içine çekerek gerçekleştirdikleri belirtilmiştir. Ayrıca Toker, a.g.e., s. 76 ve Tütenk, a.g.e., s. 43'de, Kilisli Murat Bey şeklinde geçmiştir.

⁸⁰ Ziya Tıkıroğlu, Belleklerden Gerçeklere... Denizli, m.a.y., Denizli, 2005, s. 74.

⁸¹ Bayraktar, a.g.m., s. 151.

⁸² Apak, a.g.e., s. 209.

⁸³ Aker, a.g.e., s. 456'da, ... çıkacağını arz ederim, şeklinde geçmiştir; Toker, a.g.e., s. 76; Tütenk, a.g.e., s. 44.

⁸⁴ Aker, a.g.e., s. 457; Tütenk, a.g.e., s. 44.

⁸⁵ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 36-37; Tütenk, a.g.e., s. 44.

geceyi kızanlarıyla geçiren Sökeli'ye Maarif Hanı'nda kalan iki zeybekle bildirmiştir. Sökeli dâhil kızanların hepsi ağır sarhoş bir şekilde şehre dönmüşlerdir. Demirci ile Sökeli telgraf makinesi başında sert bir şekilde tartışmışlar, Demirci genel durum hakkında bilgi aldıktan sonra Sökeli'ye kızanlarıyla beraber derhal Goncalı'ya dönmesini emretmiştir.⁸⁶

Sökelinin telgrafhaneye gelişi konusunda diğer bir anlatım da şu şekildedir:

Demirci, Sökeli Ali Efe'yi beklerken, Sökeli istasyonda Nis Adası'na göndereceği dört yüzden fazla Rum'un başında beklemektedir. Nazilli sürgünlerinden bir Rum, Sökeli Ali Efe'ye zengin Rumlar'ın Müslüman zenginlerin evlerinde saklandığını söylemiş⁸⁷ ve adreslerini de vermiştir. Sökeli, tellal görevlendirerek Rumları gizleyenleri cezalandıracağını ilan etmiştir. Daha sonra habercilerden birinin kılavuzluğu ile⁸⁸ evlere baskın düzenleyerek ev sahiplerini dayaktan geçirmiş⁸⁹ ve yakaladığı Rumları istasyona göndermiştir. Sökeli bütün evleri dolaşmayı niyetlenirken, Albay Tevfik Bey'in gönderdiği bir adam ona, Demirci'nin telgraf başında beklediğini haber vermiştir. Demirci, genel durum hakkında bilgi aldıktan sonra (işini çabuk bitirip⁹⁰) kızanları toplayarak Goncalı'ya gelmesini emretmiştir. Sökeli istasyona doğru hareket ettiği sırada, Denizli'deki Kuvâ-yı Milliyecilere dağıtmak için Binbaşı Hamdi Bey silahlarını vermelerini istemiş, Efeler de postaneden silahlarını bırakarak ayrılmışlar⁹¹ ancak, istasyona giderken Askerlik Şubesi ile Yağhane'ye kadar olan istasyon caddesi üzerinde Denizli halkından pek çok silahlı kişi toplanmıştır. Bu gruptan bazıları yüksek sesle; "Artık bu millet ne Kuvâ-yı Milliye ne de zabıt görmek ister. Bunlar defolup gitsinler" gibi sözler söylemişlerdir.⁹² Bayramyeri yakınındaki tabakhaneden⁹³ malları yağma

⁸⁶ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 38-39; Toker, a.g.e., s. 76-77; Tütenk, a.g.e., s. 44-45. Aker, a.g.e., s. 458'de, Sökeli ve zeybekleri masum göstermiş ancak, diğer çağdaşı olan kaynaklar tarafından bu görüş desteklememiştir.

⁸⁷ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 36 ve Tütenk, a.g.e., s. 43'de Denizli'li bir haberci; Aker, a.g.e., s. 456'da Denizli'li bir iki haberci denilmiştir.

⁸⁸ Aker, a.g.e., s. 456.

⁸⁹ Aker, a.g.e., s. 480'de, ... Bey'in oğlu ile (hangi bey olduğu belirtilmemiş) akrabasından birisi, ibret olsun diye açıkça ölümlle tehdit edilmiş ve dayak atılmıştır, denilmiştir; Toker, a.g.e., s. 76.

⁹⁰ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 57.

⁹¹ Efelerin silahlarını bırakmalarıyla değişik iddialar vardır. Biz bunları burada sıralamayacağız. Geniş bilgi için bkz., Yeni Sabah, 19 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No:1, s. 5; Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 28 ve 39; Aker, a.g.e., s. 458, 459, 463 ve 464; Toker, a.g.e., s. 77; Tütenk, a.g.e., s. 45; Köstüklü, a.g.e., s. 185.

⁹² Köstüklü, a.g.e., s. 184.

⁹³ Toker, a.g.e., s. 77'de bu yerin, Vali Vefki Ertür Kız Meslek Lisesi'nin bulunduğu yer olduğu belirtilmiştir. Bu lise 2009 yılında yıkılmıştır.

edilmiş olan birkaç kişi tarafından⁹⁴ üzerlerine ateş açılmış⁹⁵ ve tabakhanenin kenarındaki çalılığa gizlenmiş olan Kavasoglu Mehmet isimindeki şahıs Sökeli'yi vurmuştur.⁹⁶ Sökeli ile beraber Yenipazarlı Hacı Kara Mustafa ve Kuyucak'ın Gireniz Köyü'nden Mehmet Efe⁹⁷ öldürülmüştür. Yüzbaşı Rifat Beyle beraber diğer kızanlardan bazıları yaralı, bazıları da sağ olarak kaçırmıştır.⁹⁸

Emekli Albay Şefik Aker'in daha sonraları "kardeş saldırısına uğradık" dediği bu olaydan sonra⁹⁹ saat 10'da Albay Tefik Bey, Demirci'ye gönderdiği yeni bir telgrafta "Vukubulacağını gece arzettiğim müessif hadise vukua geldi" demiştir. Öğleye doğru kargaşadan kaçarak kurtulan iki zeybek, Denizli'de meydana gelen olayları Goncalı'da bir çınar altında kahve içmekte olan Demirci'ye anlatmıştır.¹⁰⁰

Sökeli'nin Demirci ile telgrafta konuşması, daha sonra postahanedен çıkması, vurulması ve Albay Tefik Bey'in telgraf çekmesi yaklaşık yarım saat-bir saat kadar sürmüştür.¹⁰¹

2. DEMİRCİ MEHMET EFE'NİN OLAYLARA MÜDÂHİL OLMASI VE DENİZLİ VAK'ASI

Demirci olayı haber alınca çılgına dönmüş ve yanına Albay Şefik Bey'i, 30-40 kadar kızanını¹⁰² bir de bir gün önce Dinar'dan on iki askeriyle gelen Jandarma Mülazımı Şevki Efendi'yi aldıktan sonra, Topçu Binbaşısı İsmail Bey'i de yerine kumandan vekili olarak Goncalı'da bırakarak üç vagonlu bir trenle Goncalı istasyonuna gelmiştir.¹⁰³ Bu sırada Denizli'de kargaşa devam etmekte olup, Sökeli'nin mahallelere dağılan kızanları tutuklanmışlar ve Denizli'deki bankalar yağmalanmıştır.¹⁰⁴ Demirci, Denizli istasyonuna gelince, Albay Tefik Bey'le beraber, Binbaşı Hamdi Bey de

⁹⁴ Apak, a.g.e., s. 210.

⁹⁵ Demokrat İzmir, 16 Ocak 1971, Tefrika No: 78, s. 4.

⁹⁶ Yeni Sabah, 26 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 8, s. 5.

⁹⁷ Köstüklü, a.g.e., s. 185'de, İsmail adında bir efe.

⁹⁸ Demokrat İzmir, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4; Emin Aslan Tokat, Milli Mücadelede Sarayköy Hatıralarım, Yay., Esat Özberk, İstanbul, 1995, s. 66'da ise, "Sökeli ile Kara Mustafa öldürülür", denilmiştir.

⁹⁹ Aker, a.g.e., s. 453.

¹⁰⁰ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 40; Aker, a.g.e., s. 458; Tütenk, a.g.e., s. 45.

¹⁰¹ Aker, a.g.e., s. 458.

¹⁰² Aker, a.g.e., s. 459.

¹⁰³ Demokrat İzmir, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4; Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 40; Tütenk, a.g.e., s. 45.

¹⁰⁴ Demokrat İzmir, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4.

onu karşılamaya ve durum hakkında açıklama yapmaya gelmiştir.¹⁰⁵ Bu esnada Sökeli Ali Efe ile Kara Mustafa Efe'nin cesetleri getirilmişler ancak, cesetlerin yüzleri tanınmayacak şekilde hırpalanmıştır.¹⁰⁶ Demirci, Albay Tevfik Bey'i açıklama yapmasına fırsat vermeden kızanların ifadelerine istinaden tabanca ile öldürmüş,¹⁰⁷ zeybeklerin lehinde şahitlikleri neticesinde Binbaşı Hamdi Bey'e dokunmamıştır.¹⁰⁸ Ondandan sonra bizzat kendisi mutasarrıf vekilini ve savcı Mehmet Ali Bey'i de öldürmüştür.¹⁰⁹ Olayla ilgili olduğu düşünülen ve Demirci'ye çekilen telgrafta imzası bulunan kişilerden Avukat Dalamanlızâde Şükrü ve Ahmet, Mevlüd Hoca ve Saraçzâde Salih kızanlar tarafından hemen öldürülmüşlerdir.¹¹⁰ İstasyonda Denizli'yi yakacağına dair yemin eden Demirci, Sarayköy'deki bütün atlı zeybeklerin, Goncalı deposundaki bütün askerlerin iki makineli tüfek ve bir topla Denizli'ye gelmesini Binbaşı İsmail Hakkı Bey'e emretmiştir.¹¹¹ Makineli tüfekler hükümet konağının önündeki caddeye karşılıklı olarak, top da kışla binalarının yanına gönderilerek namlusu şehre doğru bakar bir şekilde yerleştirilmiştir. Ayrıca şehri baştanbaca yakmak için belediye gazhanesindeki dolu tenekelerin tamamı hükümet konağının avlusuna getirilmiştir. Bu sırada mahalle aralarına dalan zeybekler, tabakhane civarında rastladıkları birkaç kişi ile¹¹² Fatmahoca Camii'ndeki¹¹³ (günümüzde Delikli Çınar meydanındaki Yeni Cami) medresesinin avlusunda oturan müderris Gerelizâde¹¹⁴ Esat Efendi'yi öldürmüşlerdir.

Demirci, İstasyon Caddesi'ndeki Pandozoplu Fabrikası'na ait bahçeli köşkü kendisine karagâh yapmış,¹¹⁵ muhtarların yanlarında zeybekler ve jandarmalar olduğu halde, ellerine vesikalar verilerek o gün o gece suçlu oldukları Kuvâ-yı Milliyeciler tarafından ihbar edilenler aratılmıştır.

¹⁰⁵ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 41; Demokrat İzmir, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4'de, bu ikisinin Demirci tarafından yakalatılıp getirildiği belirtilmiştir. Ayrıca bkz, Aker, a.g.e., s. 465.

¹⁰⁶ Aker, a.g.e., s. 464.

¹⁰⁷ Demokrat İzmir, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4; Aker, a.g.e., s. 467; Tütenk, a.g.e., s. 46.

¹⁰⁸ Demokrat İzmir, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4; Aker, a.g.e., s. 467.

¹⁰⁹ Tokat, a.g.e., s. 67.

¹¹⁰ Köstüklü, a.g.e., s. 186.

¹¹¹ Tütenk, a.g.e., s. 46. Aker, a.g.e., s. 462 ve 468'de, bu emri kendisinin verdiğini belirtmiş ancak sebebini açıklamamıştır. Toker, a.g.e., s. 77'de ise, bu silahları Demirci'nin yanında götürdüğü belirtilmiştir.

¹¹² Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 40-41; Demokrat İzmir, 18 Ocak 1971, Tefrika No: 80, s. 4.

¹¹³ Yeni Sabah, 21 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 3, s. 5.

¹¹⁴ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 41'de "Görelizâde" şeklinde geçmiştir.

¹¹⁵ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 87. Bu köşk daha sonra Atatürk Denizli'ye geldiğinde istirahatına tahsis edilmiş olup, günümüzde Etnoğrafya Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Yakalananlar hükümet konağının karşısında¹¹⁶ ve eczanenin bitişiğindeki Kadın hapishanesine¹¹⁷ konulmuşlar. 9 Temmuz¹¹⁸ günü öğleye kadar¹¹⁹ tutuklanan erkeklerden ve şehrin ileri gelen zengin ve eşrafından 68 kişi¹²⁰ telgrafhanenin karşısındaki¹²¹ eczanenin bitişiğindeki¹²² evin avlusunda efelerin baş celladı Nazilli'nin Aşağı Mahallesi'nden Kasap Mustafa Çavuş tarafından enselerinden kesilerek¹²³ hunharca öldürülmüştür.¹²⁴ Halkın boğazlandığı yer, yıkılan eski Ulu Cami'nin alt tarafında, İstasyon Caddesi'nin arka tarafıdır. O dönemde oradan bir çay aktığı için, boğazlanan insanların kanını su alıp götürmüştür.¹²⁵ Ancak Demirci'nin öfkesi geçmemiştir. Sarayköylü Şeyh Tahir Efendi'nin, birkaç kişinin suçu yüzünden bütün Denizli'yi cezalandırmanın doğru olmadığını, Denizlililerin Kuvâ-yı Milliye için her şeylerini adadığını ısrarla belirtmesi üzerine Demirci bu kararından vazgeçmiş¹²⁶ ve yeminini yerine getirmiş olmak için, Şeyh Tahir Efendi'nin tavsiyesi üzerine Denizli büyük mezarlığının bir kısım otlarını yaktırıştır.¹²⁷ O gün akşamdan ertesi gün öğleye kadar zeybekler, Nazilli muhacirleri ve şehre yakın köylerden gelen çapulcular zengin çarşığı ve şehri soymuştur.¹²⁸ Demirci Mehmet Efe'nin bu şekilde Denizli'nin ileri

¹¹⁶ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 41 ve Aker, a.g.e., s. 470'de, "bitişinde" şeklinde geçmiştir.

¹¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.KMS. 52-5/80. 8 Z 1338/23 Ağustos 1920.

¹¹⁸ Aker, a.g.e., s. 473'de, 8 Temmuz 1920 günü sabahtan akşama kadar gerek milli müfrezeden gerekse ahaliden 60 kişinin öldüğünü işittiğini ifade etmiştir. Ayrıca ölenler arasında 16 zeybek olduğunu Demirci'nin kendisine söylediğini belirtmiştir.

¹¹⁹ Tütenk, a.g.e., s. 46; Toker, a.g.e., s. 78.

¹²⁰ Köstüklü, a.g.e., s. 186'da, Hafız İbrahim'in (Demiralay) verdiği bilgiye göre 68 kişi; Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 41 ve Tütenk, a.g.e., s. 46'ya göre 60 kadar; Demokrat İzmir, 18 Ocak 1971, Tefrika No: 80, s. 4'de, Demirci'nin kardeşi Ahmet Efe'ye göre yirmi beş kişi; Tokat, a.g.e., s. 45'de 70 küsur kişi; Halûk Müftüler, a.g.e., s. 51'de 60 kadar erkek; Lütfü Müftüler, a.g.e., s. 26'da 54 kişi; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.KMS. 52-5/80. 8 Z 1338/23 Ağustos 1920'ye göre ise, 158 kişi.

¹²¹ Yeni Sabah, 26 İkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 8, s. 5.

¹²² Demokrat İzmir, 18 Ocak 1971, Tefrika No: 80, s. 4.

¹²³ Yeni Sabah, 21 İkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 3, s. 5; Tokat, a.g.e., s. 49; Ayrıca Tokat, a.g.e., s. 67'de, maktullerin Cellat Mustafa ve arkadaşları tarafından kesildikleri belirtilmiştir. Lütfü Müftüler, a.g.e., s. 28'de ise, birden çok cellatın olduğunu ifade etmiştir.

¹²⁴ Demokrat İzmir, 18 Ocak 1971, Tefrika No: 80, s. 4.

¹²⁵ Peker, a.g.t., s. 96, Dipnot, 144.

¹²⁶ Emekli Albay M. Şefik Aker hatıratında, Demirci'yi kendisinin vazgeçirdiğini belirtmiştir. Bkz. a.g.e., s. 469. Ancak, hiçbir çağdaş kaynak bunu doğrulamamıştır. Çünkü katliam yaşandıktan sonraki hafta Denizli'ye gelen Aydın Sulh Hâkimi S. Öge Evren, "Fırkanın ve fırka kumandanının Efe üzerinde hiçbir tesir ve nüfuzu yoktu" demiştir. Bkz., Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 59; Ayrıca bkz., Tokat, a.g.e., s. 47 ve 68; Lütfü Müftüler, a.g.e., s. 26; Tütenk, a.g.e., s. 48.

¹²⁷ Demokrat İzmir, 19 Ocak 1971, Tefrika No: 81, s. 4; Tütenk, a.g.e., s. 46.

¹²⁸ Tütenk, a.g.e., s. 46.

gelen Müslüman eşrafından ve yöneticilerinden 68 kişiyi öldürtmesi, tarihe “Denizli Vak’ası” olarak geçmiştir.

Bu olaydan birkaç gün sonra, gayrimüslimlerden büyük bir kabile halinde kadınlar ve çocuklar da sürülmüşler,¹²⁹ ancak şehirde bulunan Yahudiler, Yunan işgaline karşı tarafsız kaldığından onlara ilişilmemiştir. Yasef adındaki mahkeme azası, 20 kadar Musevi’yi Tavas yoluyla Antalya’ya götürdüğünden şehirde gayrimüslim kalmamıştır. Ancak, daha sonra CHP parti binası olarak kullanılacak yerde 40–50 kadar kadınlı erkekli Hıristiyan alıkonulmuşlar, bunlar Demirci Efe ile Karacasulu Enver’in ortak çalıştırmayı düşündükleri Pandazoplu Un Fabrikası’nda müstahdem olarak bırakılmıştır. Bunlar da, 5–6 ay kadar burada alıkonulduktan sonra evvelkiler gibi Eğirdir’deki Nis Adası’na¹³⁰ sürülmüştür.¹³¹ Peyderpey sürgüne gönderilenlerden bazıları birbirine hiçbir zaman kavuşmamıştır. Nis Adası’nda Isparta ve Burdur’dan da gayrimüslimler vardır ancak çoğu Denizlili’dir. Bu adada altı ay kadar kaldıktan sonra kışın kar olan günlerde hepsi yola çıkarılmış, develerle, yayan, çoluk çocuk Aksaray’a götürülmüşlerdir. Kışın ortasında yapılan bu yolculuk esnasında Küçük çocukların çoğu yolda ölmüştür. Gittikleri yerlerde kiralarını kendileri ödedikleri evlere dağıtılmışlar, ancak eşkıyalar yolda paralarını ve eşyalarını aldığından çok büyük sıkıntı çekmişlerdir. Aksaray’da yaklaşık dört yıl kalmışlar, İstiklal Harbi’nin bitmesinden sonra hepsinin adları yazılarak 1923 yılının Ekim ayında Aksaray’dan ayrılmışlardır. Ulukışla’dan trenle önce Mersin’e oradan da vapurla Pire’ye, sonra da Volos’a gitmişlerdir.¹³²

3. OLAYIN DENİZLİ DIŞINDAKİ YANKILARI

9 Temmuz günü Demirci’nin yaptıkları Tavas’ta da duyulmuş ve ilçeye baskın yapmasından korkan halk büyük bir endişeye kapılmıştır. 10 Temmuz günü Tavas halkı Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal’e telgraf çekerek, kendilerini efelerin şerrinden kurtarmasını istemiştir. Mustafa Kemal de 12 Temmuz’da verdiği cevapta “İş’ârınız kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınmıştır” şeklinde cevabî bir telgraf göndermiştir.¹³³ Demirci Mehmet Efe’nin şehirde 68 kişiyi boğazlatması ve öldürülmesi istenen 9 kişi arasında Kuvâ-yı Milliye’nin kurucusu Müftü

¹²⁹ Şemsioğlu, a.g.e., s. 11; Yalçın, a.g.e., s. 316’da, Yohannis Dimitoğlu, sürgün tarihini Ağustos Ayı olarak belirtmiştir. Sürgün günlerinde on bir yaşında olmasından dolayı, seksen yedi yaşında iken kendisi ile yapılan görüşmede sürgün edildikleri ayı net hatırlamamış olabilir.

¹³⁰ Yeşil Ada.

¹³¹ Şemsioğlu, a.g.e., s. 11-12.

¹³² Yalçın, a.g.e., s. 315-316.

¹³³ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 42; Toker, a.g.e., s. 79; Tütenk, a.g.e., s. 46.

Ahmet Hulusi Efendi'nin oğlu Fevzi'nin¹³⁴ de bulunması, Büyük Millet Meclisi'nde büyük bir infiale neden olmuştur. Demirci ve Albay Şefik Bey bu olaydan sonra Ankara'ya gönderdikleri raporda, kendilerini suçsuz göstermek için Denizli'nin Kuvâ-yı Milliye'ye karşı isyan ettiğini ve tedip edildiği bildirilmiştir.¹³⁵ Ancak Büyük Millet Meclisi üyelerinden bir kaçının, özellikle Denizli milletvekili Mazhar Müfit Bey'in verdiği etraflı malumattan sonra olayın iç yüzü anlaşılmıştır. Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal, Meclis üyelerini aydınlatmak ve sakinleştirmek için ve onların duygularına ortak olduğunu belirtmek için "Denizli'deki muamele-i tedibiye bizim ve cümlemizin takdir etmeyeceği ve tensip etmeyeceği şekilde olmuştur" şeklinde düşüncesini ifade etmiştir.¹³⁶

12 Temmuz 1920 tarihinde Askerlik Şubesi Başkan Vekili Binbaşı Nüzhet Bey, 12. Kolordu Komutanı'na bir şifre göndererek, Albay Tevfik Bey'in 8 Temmuz Perşembe günü saat 1.00'dan sonra Demirci tarafından şehit edildiğini bildirmiştir. Olaydan 4 gün sonra binbaşının bilgi vermesi ve "Kalemce merhûm hakkında tahkikata şimdilik muhît müsâit değildir", diyerek şifrenin kendileri tarafından yazıldığının gizli tutulmasını istemesi, Denizli'deki durumun vahametini göstermesi açısından yeterlidir.¹³⁷

4. HUKUKÎ SÜREÇ VE OLAYIN KAPATILMASI

17 Temmuz 1920 tarihinde Garb Cephesi Kumandanı Ali Fuad Paşa'nın imzasıyla Bozöyük'ten Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'ne gönderilen yazıda Denizli Olayı'na aşağıdaki şekilde yaklaşmıştır:

"Denizli vak'ası ahâlinin de inzimâm-ı hatâsıyla oradaki Kuvâ-yı Milliye'nin hadd-i gâyeye varan şımarıklığından başka bir şey değildir. Bunların şimdilik tekdîr ve terhîbi ma'kûs-ı niyetten başka bir netice vermeyecektir. Tenkileri ise ma'lûm-ı âlîleri olduğu üzere şu aralık gayr-i mümkündür. Bendeniz rûh-ı mes'eleyi ve Kuvâ-yı Milliye'yi zabt-u rabt altına alacak bir kumandanın şahsiyetinde görüyorum. Bunun için de elde mevcûd olanlardan Kaymakam Nazmi Bey'i¹³⁸ ta'yîn ve i'zâm ettim. Mûmâ ileyhine oraya bi'l-vusûl deruhte etmesine intizârdan başka şimdilik bir çare görmediğimi ve

¹³⁴ Köstüklü, a.g.e., s. 186.

¹³⁵ Lütfü Müftüler, a.g.e., s. 26; Tütenk, a.g.e., s. 48; Toker, a.g.e., s. 79; Köstüklü, a.g.e., s. 187.

¹³⁶ Tütenk, a.g.e., s. 48.

¹³⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi İstiklal Harbi Koleksiyonu K.835, G.96, B.96-1; Köstüklü, a.g.e., s. 185.

¹³⁸ Yarbay Nazmi Bey. Daha sonra rütbesi Korgeneralliğe kadar yükselmiş ve soyadı kanunu ile birlikte Solok soyadını almıştır. Bkz., Sorgun, a.g.e., s. 256.

maa hâzâ ohşamak sûretiyle tahdîd-i mazarratlarına çalıştığımızı arz ederim.¹³⁹

Görüldüğü üzere halkın hatası olmakla beraber olayların asıl müsebbibi, Kuvâ-yı Milliye adına hareket eden zeybeklerin kontrolsüz ve taşkın hareket etmeleridir. Düzenli Ordu birliklerinin henüz oluşturulamamasının yanı sıra, bir taraftan iç isyanlar diğer taraftan Yunan ileri hareketi Ankara'nın ve Batı Cephesi Kumandanı'nın elini kolunu bağlamaktadır. Yunan ileri hareketini uzun süre kendi imkânlarıyla durduran bu gönüllü birlikleri de dağıtmak askerî açıdan hem mümkün değil hem de Yunan ilerleyişinin önünü açacaktır. Olayların kontrol altına alınması ancak dirayetli bir idareciden beklenmektedir. Tabî ki onu da zaman gösterecektir. Şimdilik yapılacak tek şey, Kuvâ-yı Milliye adına hareket eden zeybeklerin gönlünü hoş tutarak verecekleri zararları en aza indirmektir.

Denizli olayının tahkiki için Ankara'dan kolordu komutanı Fahreddin Altay gönderilmiştir. Fahreddin Paşa, Denizli'de bir-iki gün kaldıktan sonra gitmiş,¹⁴⁰ fakat o da gelişigüzel yaptığı bir tahkikatla işi savsaklamıştır. Büyük Millet Meclisi'nde birçok münakaşa ve dedikodulardan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesiyle konu örtbas edilmiştir.¹⁴¹ Ayrıca Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi Reisi imzasıyla Konya İstiklal Mahkemesi'ne gönderdiği 30 Ocak 1922 tarihli şifreli yazıda;

63 Numaralı 8 Ocak 1922 tarihli tezkere cevabıdır:

“Denizli'de cereyân eden vukûât İstiklâl Mahkemeleri'nin teşkilinden mukaddem olmasına ve İstiklal Mahkemeleri'nin ancak kânûnen kendilerine tevdi edilmiş olan vezâifle meşgul olmaları Heyet-i Umûmiyece cereyân eden şekl-i müzâkereden tebeyyün etmekte bulunmasına [bulduğundan] mes'ele-i mezkûranın yeniden İstiklâl Mahkemeleri'n[d]e arız ve amîk tedkikine girişmek şu sırada münasip olmamasına mebnî bu husûsa dâir olarak bu
... mevkî-i muâmeleden ref'i ve Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilmesini ricâ olunur.”¹⁴²

diyerek Denizli Olayı'ndan 18 ay sonra, konunun İstiklal Mahkemesi tarafından ele alınmasının önüne geçmiş ve olay İçişleri Bakanlığı'na havale edilerek kapatılmıştır.

Denizli Olayı'nın olduğu günlerde Muğla'da bulunan Aydın Sulh Hâkimi Ahmet Süreyya Bey, yaşananları şu şekilde anlatmıştır:

¹³⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi İstiklal Harbi Koleksiyonu K.579, G.44, B.44-1.

¹⁴⁰ Tütenk, a.g.e., s. 48.

¹⁴¹ Tokat, a.g.e., s. 69.

¹⁴² Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, K: 330, G: 52, B: 52001

“Temmuz’un 14. günü idi ki, bizim Muğla’ya geldiğimiz 4. günü tamam olmuştu. Artık Denizli’ye doğru yolumuza devam etmeliydik. Belki geç bile kalmıştık. Son bir defa Belediye Reisi olan Kuvâ-yı Milliye Reisi Ragıp Bey’le görüşmeye gittim. Sabah saat sekiz, sekiz buçuk raddelerinde idi. Ragıp Bey, Mutasarrıf Müştak Bey’in yolda, Muğla’ya gelmekte olduğunu ve kendisini karşılamak için bir heyet halinde gidecek olanlara benim de iltihak etmemi teklif etti.

— Siz gidiniz. Mutasarrıf beyin Muğla’ya teşriflerinden sonra kendilerini makamlarında ziyaret eder hoş geldiniz derim, diye itiraz ettim.

O gün öğleden bir buçuk saat evvel Müştak Bey, beraberinde Ödemişli Komiser Hamdi Bey olduğu halde Muğla’ya geldi. Ben de hükümete giderek makamında kendisini ziyaret ettim. Makam odasında mutasarrıf Müştak Lütfi Bey’in yanında Ödemişli Komiser Hamdi Bey’i gördüm. Belediye Reisi Ragıp Bey de hazır bulunanlar arasında idi. Muğla müftüsü efendi de hazır. Kendi o günkü çete kıyafetime rağmen hakiki sıfat ve hüviyetimle bizzat takdim ederek tanıttım. Konuşuyorduk, aradan on dakika ya geçti, ya geçmedi odanın kapısı şiddet ve süratle arka duvara çarparak açıldı içeriye telaşlı adeta koşar gibi, hafif aksak bir yürüyüşle jandarma yüzbaşısı Rıfat Bey girdi. Bunu gören Mutasarrıf Müştak Bey’le Hamdi Bey hayret içinde ayağa kalkarak:

- Hoş geldin.. Hayrola.. Ne var ne yok? diye sordular. Yüzbaşı bir koltuğa yorgun ve adeta bitkin bir halde yıkılırken oturdu ve:

- Berbat ... Denizli bitti ... Çok fena ... Vak’a feci, dedi.

O esnada Komiser Hamdi Bey, Müştak Bey’e, “Beyefendi hayatımızı size borçluyuz” gibi bir söz ağzından kaçırdı. Artık meçhul Denizli Vak’ası üzerinde konuşuluyordu. Yüzbaşı hadiseyi anlattı.

Ben Komiser Hamdi Bey’in Mutasarrıf Müştak Bey’e “hayatımızı size borçluyuz” sözünden çok kuşkulandım. Demek ki, böyle bir hadisenin olacağını veya olması ihtimalini Mutasarrıf Müştak Bey daha önce biliyor veya kuvvetle tahmin ediyormuş ve bunu Hamdi Bey’e de söylemiş ve belki de vak’anın oluşundan evvel Denizli’den bunun için ayrılmışlar diye derin ve çok teessüf ve tesir uyandırıcı bir şüpheyi düştüm.”¹⁴³

¹⁴³ Sındırgılı Süreyya, a.g.e., s. 27-29.

Görüldüğü üzere, şehirde önemli pozisyonlarda olan kişiler olayları yakından takip etmişler ve muhtemel sonuçları tahmin ederek hareket tarzı belirlemişlerdir.

Emekli Albay Şefik Aker, anı-inceleme tarzındaki eserinde bütün sorumluluğu, tabi bu arada tarihe bir not düşmek endişesi ile sorumluluğu kendi üzerinden atmak için, Denizli'deki Hürriyet ve İtilaf Grubu'na yüklemiş ve her iki tarafın döktüğü kanı masum göstermeye çalışmıştır.¹⁴⁴ Ayrıca Demirci Mehmet Efe'yi sakınleştirmek için yapmış olduğu ısrarlı telkinlerle yaşanan terör olayının hafif geçtiğini uzun anlatmıştır.¹⁴⁵ Aker'in kendisini bu şekilde savunma gayreti içersine girmesi, onun sorumluluğunu ve ihmali hiçbir zaman hafifletmeyecektir.

SONUÇ

Aydın'ın 1919 yılı Haziran ayının son günlerinde Yunanlılar'dan alınması neticesinde Aydın Rumları 1 Temmuz'dan itibaren Denizli'ye gönderilmiş ve bu şekilde Denizli'de Rum nüfus yoğunluğu artmaya başlamıştır. 24 Haziran 1920'de Köşk Cephesi'nin çökmesi sonucu, Nazilli ve çevresindeki Rumlarla birlikte Müslüman halkın da Denizli'ye göç etmesiyle Denizli'de asayiş kontrolden çıkmıştır. Bunun üzerine Denizli Heyet-i Milliye Reisi Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin teklifi üzerine, Demirci Mehmet Efe'nin emriyle, 6 Temmuz 1920 tarihinden itibaren Denizli'deki Hristiyanlar tehcire tabi tutulmuştur. Çok kısa bir süre içersinde tamamen mahallî insiyatifle gerçekleşmiş olan ve bu nedenle Ankara Hükümeti'nin herhangi bir bilgisi ve müdahalesinin olmadığı bu tehcir esnasında, zeybekler tarafından soygun, yağma ve öldürme gibi bazı uygunsuz ve kanunsuz davranışlar sergilenmiştir. Denizli'de ticarî hayata hâkim olan gayrimüslimlerin ekonomik durumları gayet iyi durumda olması nedeniyle, gitmemek için ellerinden gelen direnci göstermişler ancak, zaman zaman şiddet kullanılarak dirençleri kırılmıştır. Bu yaşanan acı hadisede halkın hatası olmakla beraber olayların asıl müsebbibi, Kuvâ-yı Milliye adına hareket eden zeybeklerin kontrolsüz ve taşkın hareket etmiş olmalarıdır. Denizli Olayı'nın hem öncesinde, hem de Demirci Mehmet Efe katliam yaparken yetkili kişiler sorumluluktan kaçmış ve görevlerinin gerektirdiği hassasiyeti göstermemiştir. Bu durum da, olayları kontrol edilemez bir hale getirmiştir. Düzenli ordu birliklerinin henüz oluşturulamamasının yanı sıra, bir taraftan iç isyanlar diğer taraftan Yunan ileri hareketi, Ankara'nın ve Batı Cephesi Kumandanı'nın elini kolunu bağlamıştır. Yunan ileri hareketini uzun süre kendi imkânlarıyla durduran bu gönüllü birlikleri de dağıtmak askerî açıdan hem mümkün olmamış, hem de

¹⁴⁴ Aker, a.g.e., s. 453.

¹⁴⁵ Aker, a.g.e., s. 468-472.

Yunan ilerleyişinin önünü açacağı endişesiyle olayların müsebbiplerinin yargılanması mümkün olmamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Genelkurmay ATASE Arşivi İstiklal Harbi Koleksiyonu, K.579, G.44, B.44-1.

Genelkurmay ATASE Arşivi İstiklal Harbi Koleksiyonu, K.833, G.32, B.32-2.

Genelkurmay ATASE Arşivi İstiklal Harbi Koleksiyonu, K.835, G.96, B.96-1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.KMS. 52-5/80. 8 Z 1338/23 Ağustos 1920.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y..EE..KP.. 6/593. 1314 C 17/23 Kasım 1896.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, K:1, G: 6, B: 6001.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, K: 330, G: 52, B: 52001.

Gazeteler

Âhenk Gazetesi, Aded, 7106, 19 Ramazan 1337/18 Haziran 1919, s. 2.

Demokrat İzmir Gazetesi, “Oğlu’nun, Kardeşinin, Yaşayan Zeybeklerin Anlattıklarına Göre Demirci Efe, Cepkenliler”, Naci Sadullah Danış, 10 Ocak 1971, Tefrika No: 72, s. 4.

Demokrat İzmir Gazetesi, 11 Ocak 1971, Tefrika No: 73, s. 4.

Demokrat İzmir Gazetesi, 12 Ocak 1971, Tefrika No: 74, s. 4.

Demokrat İzmir Gazetesi, 13 Ocak 1971, Tefrika No: 75, s. 4

Demokrat İzmir Gazetesi, 14 Ocak 1971, Tefrika No: 76, s. 4.

Demokrat İzmir Gazetesi, 15 Ocak 1971, Tefrika No: 77, s. 4.

Demokrat İzmir Gazetesi, 16 Ocak 1971, Tefrika No: 78, s. 4.

Demokrat İzmir Gazetesi, 17 Ocak 1971, Tefrika No: 79, s. 4

Demokrat İzmir Gazetesi, 18 Ocak 1971, Tefrika No: 80, s. 4.

Demokrat İzmir Gazetesi, 19 Ocak 1971, Tefrika No: 81, s. 4;

Yeni Sabah Gazetesi, “Beni Nasıl Kestiler?”, Zeynel Besim Sun, 19 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No:1, s. 5.

Yeni Sabah Gazetesi, 21 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 3, s. 5.

Yeni Sabah Gazetesi, 26 İlkteşrin (Ekim) 1939, Tefrika No: 8, s. 5.

Kitaplar

AKER, M. Şefik, 57 nci Tümen ve Aydın Millî Mücadelesi (1918-1920), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

APAK, Rahmi, İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

BAYAR, Celâl, Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş VIII, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.

KODAL, Tahir, Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938), Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları, Matsa Basımevi, Ankara, 2007.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, Millî Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Semih Ofset, Ankara, 1999.

MÜFTÜLER, Lütfü, Milli Mücadelede (Aydın Cephesinin Kurucusu) Denizli Heyeti Milliyesi, Türk Dili Basımevi, Balıkesir, 1947.

MÜFTÜLER, M. Halûk, Milli Mücadele’de Dedem Denizli Müftüsü Ahmet Hulûsi Efendi (1861-1931), Ankara, 1995.

SORGUN, Taylan, İmparatorluk, İttihat ve Terakki, Cumhuriyet “1902-1938 Üç Devrin Galerisi” İmparatorlukta Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor), Kamer Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998.

SÜREYYA, Sındırgılı (S. Öрге Evren), Denizli Vak’ası ve Demirci Mehmet Efe, Sel Yayınları, Hisar Matbaası, İstanbul, 1955.

ŞEMSİOĞLU, Haluk (Haz.), 20. Yüzyıl Başlarında Denizli, HM Matbaacılık, Denizli, 2004.

TIKIROĞLU, Ziya, Belleklerden Gerçeklere... Denizli, m.a.y., Denizli, 2005.

TOKAT, Emin Aslan, Milli Mücadelede Sarayköy Hatıralarım, Yay., Esat Özberk, İstanbul, 1995.

TOKER, Tarhan, Kuvayı Milliye ve Milli Mücadelede Denizli, m.a.y., Denizli, 1983.

TÜTENK, Ahmet Akif, Millî Mücadelede Denizli, Ahenk Matbaası, İzmir, 1949.

YALÇIN, Kemal, Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları, Birzamanlar Yayıncılık, 9. Baskı, İstanbul, 2008.

Makaleler

BAYRAKTAR, Bayram, “Millî Mücadele’de Denizli Olayı” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt VIII, Sayı 22, Kasım 1991, s. 141-153.

KODAL, Tahir, “Millî Mücadele’de Denizli ve Önemi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XIV, Sayı 42, Kasım 1998, s. 1021-1043.

Tezler

PEKER, Ethem, “Millî Mücadele Yıllarında Denizli ve Civarındaki Kuvâ-yı Milliye Faaliyetleri”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Denizli, 1998.